

Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı

UOT: 821.512.162(091)

Anar Abuzərli*

AKADEMİK İSA HƏBİBBƏYLİNİN ELMİ ARAŞDIRMALARINDA MƏMMƏD ARAZ YARADICILIĞI

Xülasə

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının böyük söz ustadlarından olan Məmməd Araz Naxçıvan ədəbi mühitindən Azərbaycan və ümumtürk ədəbiyyatına yol alan, yaradıcılığı boyu Azərbaycançılıq və millilik, bütöv vətən ideologiyasını özünə həyat amalı hesab edən dəyərli bir ziyalı idi.

Məmməd Arazın zəngin və çoxcəhətli yaradıcılığı haqqında Azərbaycan ədəbiyyatının ən nüfuzlu nümayəndələri Rəsul Rza, İsmayıl Şıxlı, Bəxtiyar Vahabzadə, ədəbiyyatşünas alimlərdən Yaşar Qarayev, İsa Həbibbəyli, Bəkir Nəbiyev, Vəqif Yusifli və başqaları müxtəlif illərdə məqalələr yazmış, onun əsərlərinin bədii qiymətini vermiş, şairin sənətkarlıq məziyyətləri haqqında ətraflı bəhs etmişlər.

Məqalədə görkəmli ədəbiyyatşünas alim, akademik İsa Həbibbəylinin elmi araşdırmalarında Məmməd Araz yaradıcılığı və xüsusiyyətləri təhlil olunur.

Açar sözlər: Azərbaycançılıq, ədəbi tənqid, poeziya, ədəbi irs

MAMMAD ARAZ CREATIVITY IN THE SCIENTIFIC RESEARCH OF ACADEMICIAN ISA HABIBBAYLI

Summary

Mammad Araz, one of the great master of 20th century in Azerbaijani literature, was a valuable intellectual who concern not only Nakhchivan literary environment but also Azerbaijani and Turkish literature and considered the ideology of his homeland as a way of life.

Many of the most influential representatives of Azerbaijani literature – Rasul Rza, Ismail Shikhli, Bakhtiyar Vahabzade, literary scholars Yasar Garayev, Isa Habibbayli, Bakir Nabiyeu, Vagif Yusifli and others gave an literary appreciation of his works and dealt in detail about the poet's craft.

Mammad Araz poetry and peculiarities in the scientific researches of a prominent literary scholar, academician Isa Habibbeyli are analyzed in the article.

Key words: Azerbaijanism, literary criticism, poetry, literary heritage

ТВОРЧЕСТВО МАМЕДА АРАЗА В НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ АКАДЕМИКА ИСЫ ГАБИББЕЙЛИ

Резюме

Мамед Араз, один из великих литературных мастеров 20-го века в Азербайджане, был ценным интеллектуалом, который перешел из литературной среды Нахчывана в азербайджанскую и общетюркскую литературу и считал жизнь идеологией азербайджанства и национализма.

Об этом подробно говорили наиболее влиятельные представители азербайджанской литературы Расул Рза, Исмаил Шихлы, Бахтияр Вахабзаде, литературоведы Яшар Гараев, Иса Габиббейли, Бакир Набиев, Вагиф Юсифли и другие.

* “Naxçıvan” Universiteti. E-mail: anar_abuzerov@mail.ru

В статье анализируются особенности творчества Мамеда Араза в научных исследованиях выдающегося литературоведа и академика Исы Габиббейли.

Ключевые слова: азербайджанство, литературоведение, поэзия, литературное наследие

Giriş. Akademik İsa Həbibbəylinin elmi fəaliyyətində çağdaş ədəbi prosesin ayrı-ayrı nümayəndələrinin yaradıcılığını geniş, hərtərəfli şəkildə təhlil edib ümumiləşdirmək əsas istiqamətlərdən biridir. Onun bu sahədə qələmə aldığı bir sıra irihəcmli elmi əsərlər müasir ədəbi tənqidimizdə özünəməxsus yer tutur.

Ustad-ədəbiyyatşünasın Xalq şairi Məmməd Arazın yaradıcılığı ilə bağlı elmi araşdırmaları, ədəbi-tənqidi qənaətləri xüsusilə diqqəti çəkir. Alimin 1993-cü ildə çapdan çıxmış “Məmməd Araz (tərcümeyi-hal)” kitabından sonra elmi axtarırlarının davamı kimi 1999-cu ildə “Xalq şairi Məmməd Araz” adlı albom-monoqrafiya nəşr etdirməsi şairin yaradıcılıq dünyasının əhatəli təqdimi ilə səciyyələnilir [1]. Həmin kitabda M.Arazın yaradıcılığı barədəki elmi-ədəbi təhlilləri İ.Həbibbəyli bir neçə il sonra çapdan çıxmış “Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik” kitabına da daxil etmişdir [2, s.290-320]. Yüksək elmi səviyyəsi ilə seçilən bu təhlillər 1990-cı illər Azərbaycan ədəbi tənqidində xüsusi yer tutmaqla poeziyaya hərtərəfli, konseptual yanaşmanın, bədii mətnlərin daxili semantikasını incəliklərinə qədər araşdırıb üzə çıxarmağın ən uğurlu nümunələrindəndir.

Məmməd Arazın mühiti, yaradıcılığının əsas istiqamətləri barədə söz açan İsa Həbibbəyli onun poeziyasının ana xətləri, başlıca poetik obrazları, əxlaqi-didaktik qənaətləri barədə dolğun elmi nəticələrə gəlmişdir. Şairin poeziyasının dərin xalqı mahiyyəti, əsrlərin sınağından çıxmış adət-ənənələrə bağlılığı barədə təhlillər aparən tənqidçi ata ocağı motivinin ideya-bədii missiyasını çox dəqiqliklə aydınlaşdırmış və elmi şəkildə ümumiləşdirmişdir: “Məmməd Arazın ata ocağı sözün həqiqi mənasında bütöv bir xalqı və böyük bir vətəni təmsil edən ümumiləşmiş Azərbaycan ocağıdır. Şair nəsillərdən-nəsillərə keçib gəlmiş bu tarixi ocağın layiqli varisi, etibarlı odqoruyanıdır. Xalq şairinin yaradıcılığında qırx ildən artıq çağlamada davam edən Azərbaycan ruhu, bənzərsiz vətən duyğusu və milli ideyalar həqiqi və geniş mənada öz odunu-qorunu təmiz, müqəddəs “ata ocağı”ndan – vətəndən alır” [2, s.295].

İlk qələm təcrübələrini obrazlı şəkildə “tapşırıq dəftəri” adlandırdığı “sal daşlar üstündə” [3] yazmalı olan Məmməd Arazın poeziyasında Daş obrazının poetik semantikasi, işlənmə məqamları bütöv bir sistem təşkil edir. Akademik İsa Həbibbəylinin araşdırmaları təsdiqləyir ki, şairin müxtəlif əsərlərində bu obraz rəngarəng mənalar daşıyır, çeşidli mətləbləri ifadə etməyə xidmət göstərir. Daş obrazı haqqında alimin elmi ümumiləşdirməsi belədir: “Bizim fikrimizcə, ədəbiyyatşünaslıq nöqtəyi-nəzərindən daş Məmməd Araz poeziyasında bütövlük, Vətənə, toprağa bağlılıq, gərəkli olmaq, əsl vətəndaşlıq mənalarını ifadə edir. Şair hətta özünü milli şeirimizin “daş əsgəri” hesab edir” [2, s.296]. Bu istiqamətlərin hər biri Məmməd Arazın müxtəlif poema və şeirlərindən gətirilən parçaların təhlili timsalında əsaslandırılmış, şairin fəlsəfi lirikasının müvafiq çalarlarının mahiyyət və tutumu da bu aspektdə yetərinə aşkarlanmışdır.

Akademik İsa Həbibbəyli M.Araz yaradıcılığının qaynaqları, şairin poetik “mən”inin formalaşmasına təsir göstərən mənbələr sırasında xalq müdrikliyinin ifadəsi olan zəngin folklorumuzla yanaşı, klassik ədəbi irsin rolunu da aydınlaşdırmış, o cümlədən bir sıra söz ustalarının sənətindən gələn ənənələrin mövqeyini və bədii müstəvidə təzahür çalarlarını da müəyyənləşdirmişdir. M.Araz sənətində ənənə və novatorluq, klassika və müasirlik kimi məsələlərin çağdaş poeziyamızın yaradıcılıq axtarırları, inkişaf problemləri kontekstində tədqiqi elmi müddəaların yeniliyi və mükəmməlliyi ilə diqqəti çəkir. Xüsusən Məhəmməd Füzuli, Mirzə Ələkbər Sabir və Səməd Vurğun ənənələrinin M.Araz yaradıcılığında davamı və inkişafı barədə deyilənlər dərin elmi müşahidələrin bəhrəsi kimi ciddi əhəmiyyət daşıyır.

Təqdirəlayiq cəhətlərdən biri də budur ki, İ.Həbibbəyli bu problemi sadəcə M.Arazın adıçəkilən ustadlara həsr etdiyi, poetik ehtiramını bildirdiyi əsərlərinin nəzərdən keçirilməsi ilə məhdudlaşdırmır. Fikrini ən müxtəlif bədii mətnlərin ideya-bədii arxitektônicasında, semantik yaddaşında yer alan ədəbi bağlılıqların aşkarlanması əsasında diqqətə çatdırır. Alimin əhatəli elmi təhlillərdən sonra gəldiyi haqlı qənaətinə görə, “Ustad Məhəmməd Füzulinin müdriklik və məsuliyyəti, Sabir sənətinin vətəndaşlıq cəsarəti, Səməd Vurğun şeirinin yüksək ilhamı və milliliyi özünəməxsus şəkildə Məmməd Araz poeziyasında cəmləşmiş, yeni keyfiyyətlərlə zənginləşmişdir. Məmməd Araz adları çəkilən ustad sənətkarlardan yaradıcılıqla öyrənmiş, onların heç birini təkrar etməmişdir. Nəticə etibarlı ilə millilik və müasirlik, dərin və incə lirizm, fəal vətəndaşlıq mövqeyi və bəşərlik Məmməd Araz şeirinin özünəməxsusluğunu müəyyən edir” [2, s.303].

Məmməd Arazın, ümumən onun mənsub olduğu ədəbi nəslin müasir ədəbiyyatımızın inkişafında göstərdiyi xidmətləri əsaslı keyfiyyət dəyişikliyi kimi xarakterizə edən akademik yazır: “30-50-ci illərin poeziyasındakı zamanın tələblərindən doğan poetik dəbdəbə, ritorika, zahiri təntənə, parıltı, tərənnüm, ideoloji xəttə meyil kimi qəlibləşmiş ənənələrin buzu Məmməd Araz və onun mənsub olduğu ədəbi nəslin istedadlı nümayəndələrinin səyi, cəsarəti ilə sındırılmışdır” [2, s.299-300]. Bu prosesdə Məmməd Arazın rolunu xüsusi qiymətləndirən, onun yaradıcılığını “tərənnüm poeziyasından düşüncə lirikasına qəti keçidin dolğun ifadəsi” kimi səciyyələndirən, şairi “milli şeirdə düşüncə lirikası komandasının baş kapitanı” sayan [2, s.303] alimin bu elmi ümumiləşdirmələri də ədəbi həqiqəti ifadə edir.

Məmməd Araz lirikasındakı mövzu genişliyi, fikir təzəliyi, aydın qayə, orijinal duyum və deyim tərzı də yüksək dəyərləndirilmişdir. Şairin əsərlərində dərin vətənpərvərliyin xüsusi yer tutması, dolğun bədii vasitələrlə poetik təcəssümünü tapması da İ.Həbibbəylinin ədəbi təhlillərində özünün layiqli elmi qiymətini almışdır. Akademik fikrini belə ümumiləşdirir: “Ana Vətənə və şəxsiyyətə aid olan bütövlük amilini hər iki məqamda örnək səviyyəsində bütün ucalığı ilə yaşatmağı bacarmaq Məmməd Arazın həyatda da, sənətdə də çox mühüm nailiyyətidir. Azərbaycan ədəbiyyatında Əhməd Cavadın və Səməd Vurğunun sonra müqəddəs Azərbaycan vətənimiz haqqında ən sanballı, yaddaqalan, ilhamlı və təsirli şeirləri Məmməd Araz yaratmışdır” [2, s.305]. Şairin “Azərbaycan-dünyam mənim”, “Vətən mənə oğul desə”, “Mənim Naxçıvanım”, “Oxuyan Təbriz”, “Ata ocağı” və digər şeirlərinin [4] bu kontekstdə təhlili elmi ümumiləşdirmələrin bədii əsası kimi yerinə düşmüşdür.

Alim xüsusi olaraq nəzərə çatdırır ki, milli birlik, daxili saflıq və bütövlük, mənəvi və ictimai azadlıq M.Araz yaradıcılığında mühüm yer tutur. Şairin “müxtəlif dövrlərin Azərbaycan gerçəkliyini mənalı və münasib şəkildə əks etdirən” çoxsaylı şeirləri timsalında fikrini izah edən alim onu da vurğulayır ki, Məmməd Arazın yaradıcılığında milliliklə bəşərlik vəhdət təşkil edir. “Onun poetik rübabında dünya məsələlərinə, bəşəriyyəti düşündürən vacib problemlərə dair fikir və qayğılar da sıx-sıx öz əksini tapır. Lakin bütün məqamlarda Məmməd Araz, özünün elan etdiyi kimi, “Azərbaycan dünyasından baxar dünyaya” [2, s.309].

İstedadlı şairin 1990-cı illərdə yazdığı şeirlərdə milli istiqlal duyğusunun təsirli və qabarıq təzahürü, hamının vətən naminə birliyə çağırılması, düşmən önündə ağlayıb-sızlamaq yox, qətiyyətlə dayanmaq ideyasının önə çəkilməsi kimi məsələlər də akademik İsa Həbibbəylinin elmi təhlilləri ilə aydınlaşdırılmışdır. “Ayağa dur, Azərbaycan!” şeirini “İstiqlal şairinin yeni dövrdəki qüvvətli səfərbərlik marşı” sayan İsa Həbibbəyli [2, s.306] onun müstəqillik dövrü Azərbaycan poeziyasının qiymətli nümunələri sırasında yer alan digər müvafiq şeirlərini də nəzərdən keçirmiş, əsas məziyyətləri araşdırmışdır. 1992-ci ilin dəhşətli Xocalı faciəsi günlərində yazılmış məşhur “Ağlama” şeirinin “ümitsizlikdən, bədbinlikdən xilas olmağa, mənəvi dirçəlişə, böyük qələbəyə çağırış himni” kimi qiymətləndirilməsi də [2, s.310] əsərin ideya-bədii mündəricəsinə əsaslanır.

İsa Həbibbəyli yazır ki, doxsanıncı illərdə M.Arazın yaradıcılığında yeni mərhələ başlanmışdır. Şairin bu dövrdə oxuculara təqdim edilmiş “Daş harayı” (1992), “Dünya düzəlmir” (1992), “Qayalara yazılan səs” (1994), “Yol ayrıcında söhbət” (1997) kitablarında və son dövrlərdə yazıl-

miş şeirlərində “lirik-fəlsəfi ovqat daha da dərinləşmiş, fədakarlığa, səfərbərliyə, vətəndaşlıq fəallığına, milli-mənəvi özünüdərkə, milli mücadiləyə çağırış qüvvətlənmişdir” [2, s.317]. Tənqidçi onu da xüsusi vurğulayır ki, belə əsərlər şüarçılıqdan uzaqdır, şair ən zəruri milli ideyaları poetik şəkildə, səmimi tərzdə oxuculara çatdırmağa nail olur.

Akademik İsa Həbibbəylinin 1999-cu ildə yazdığı bu əsərdə M.Arazın müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının ideya-bədii yüksəlişindəki əvəzsiz mövqeyi özünün elmi ümumiləşdirilməsini belə tapmışdır: “Xalq şairi Məmməd Araz indiki müstəqillik mərhələsində də millət və milli dövlət yolunda mübariz keşikdədir... O, indiki mərhələdə, XXI əsrin astanasında təkcə şeirimizin yox, sözün geniş mənasında ədəbiyyatımızın və mədəniyyətimizin layiqli ağsaqqalıdır” [2, s.318].

Məmməd Arazın poeziyasının üslub xüsusiyyətlərini də araşdıran alim belə bir dürüst nəticəyə gəlir ki, o, müasir milli şeirimizdə lirik-romantik və lirik-psixoloji üslubun ən fədakar daşıyıcısı olmuşdur. M.Arazın ağır-acılı tale yaşantılarını əks etdirən “tale şeirləri”, qəlbin həzin sədası kimi poetikləşən “ürək şeirləri” barədəki ədəbi təhlillər də öz sanbalı ilə seçilir.

Məmməd Arazın poemaları barədə aparılan təhlillər, hasil olunan elmi qənaətlər də milli ədəbi fikrimiz üçün yeni və orijinal müddəalardır. İ.Həbibbəylinin dəqiq müəyyənləşdirdiyi kimi, “M.Arazın “Üç oğul anası” poeması xalq yazıçısı İsa Hüseynovun psixoloji nəsrinin milli poeziyadakı yolyoldaşdır” [2, s.312]. İkinci Dünya müharibəsində üç oğlunu itirmiş ananın faciəsini, sarsıntılarını əks etdirən bu poemada lirik ricət, bədii həsiyə və monoloqlardan məharətlə istifadə ayrıca vurğulanmışdır.

“Araz axır” poemasında isə müharibə dövründə və sonrakı illərdə Arazın hər iki sahilində baş vermiş hadisələr təsvir olunsada, müəllifin yaratdığı Ayrığül obrazının “bütövlük həsrəti, vüsalın daşıyıcısı” olması barədə akademikın qənaətləri maraq doğurur. Şairin sosial-mənəvi problemləri məişət və cəmiyyət kontekstində ədəbi müstəviyə gətirən “Paslı qılınç” poemasının “yeni dövrün “Aygün”ü kimi qiymətləndirilməsi də elmi həqiqəti ifadə edir. Böyük satirik M.Ə.Sabirə həsr olunmuş “Mən də insan oldum” poeması isə qüdrətli ustad qarşısında ciddi poetik hesabat” [2, s.314] səviyyəsində nəzərdən keçirilmişdir.

Akademik İsa Həbibbəylinin Məmməd Araz poeziyasında xüsusi yeri olan məşhur “Atamın kitabı” poeması barədəki aşağıdakı fikri də elmi-ədəbi düşüncənin məntiqi, konseptual qənaəti kimi üzə çıxmışdır: “Məmməd Arazın “Atamın kitabı” poeması isə Azərbaycan ədəbiyyatında böyük Mirzə Cəlilin “Anamın kitabı” əsərindən sonra milli birlik, Vətən təəssübkeşliyi və mənəvi ucalıq haqqında yazılmış ən kamil poetik dastandır” [2, s.314]. Bu poemada lirikliklə epikliyin vəhdəti barədə müşahidələr də konkret bədii təhlillərlə diqqətə çatdırılır. “Əsgər qəbri haqqında ballada” poeması isə lirik başlanğıcın aparıcılığı ilə qələmə alınmış nümunə kimi səciyyələndirilmişdir.

İsa Həbibbəyli Məmməd Arazın bədii publisistikasındakı mövzu aktuallığını, vətəndaşlıq mövqeyini, fikrin münasib vasitələrlə ifadəsini, həmçinin şairin bədii tərcümə sahəsindəki uğurlu fəaliyyətini də diqqət mərkəzinə çəkmişdir.

Nəticə. Son olaraq onu deyək ki, akademik İsa Həbibbəylinin Məmməd Araz yaradıcılığı haqqındakı ədəbi düşüncələri sadəcə ədəbi tənqid faktı deyil, bu, mükəmməl ədəbi-nəzəri yanaşmaları, dərin analitik təhlil və ümumiləşdirmələri ilə çağdaş filoloji fikrin böyük uğurlarından biridir. Və nəhayət, ustad-ədəbiyyatşünas, akademik İsa Həbibbəylinin Məmməd Araz haqqındakı bəzi məqalələri bir sıra müxtəlif ölkələrdə nəşr olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Həbibbəyli İ.Ə. Xalq şairi Məmməd Araz. Bakı, “Azərbaycan”, 1999.
2. Həbibbəyli İ.Ə. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, “Nurlan”, 2007.
3. Məmməd Araz: taleyi və sənəti. Naxçıvan, 2014, “Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi.
4. Məmməd Araz. Seçilmiş əsərləri (Şeirlər və poemalar). Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1986.